

સોનગઢ: એક સર્વાંગી વિશ્લેષણ

પ્રથમ વિભાગ: સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ પર ઐતિહાસિક છાપ

ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્રમાં, ભાવનગર જિલ્લામાં આવેલું સોનગઢ, પ્રથમ દ્રષ્ટિએ એક શાંત અને સાધારણ નગર પ્રતીત થઈ શકે છે, પરંતુ તેની શાંત સપાટીની નીચે ઇતિહાસ, ધર્મ અને દર્શનનો એક ઊંડો પ્રવાહ વહે છે. તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ ભલે વીસમી સદીની એક આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની દેન હોય, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સદીઓ જૂનું છે. ભારતના અન્ય ઘણા પ્રાચીન નગરોની જેમ, સોનગઢનો પણ એક ઐતિહાસિક ભૂતકાળ રહ્યો છે જે તેના આધુનિક ધાર્મિક મહત્વથી ભિન્ન છે. તેનું નામ 'સોનગઢ' તેના વ્યૂહાત્મક મહત્વ તરફ સંકેત કરે છે, જેનું કેન્દ્ર અહીં એક નાની ટેકરી પર આવેલો ઐતિહાસિક કિલ્લો છે. આ કિલ્લો આ ક્ષેત્રમાં મરાઠા શાસનકાળ દરમિયાન, ખાસ કરીને ગાયકવાડ વંશની સત્તાનું એક પ્રતીક હતો. અઢારમી સદીમાં, જ્યારે મરાઠા શક્તિ ગુજરાતમાં ફેલાઈ રહી હતી, ત્યારે પિલાજી ગાયકવાડના વંશજોએ આ ક્ષેત્ર પર પોતાનું નિયંત્રણ સ્થાપિત કર્યું અને સુરક્ષા તથા વહીવટ માટે આ કિલ્લાનું નિર્માણ કરાવ્યું.

સોનગઢનો કિલ્લો, જે આજે પણ શહેરની ઉપર એક પ્રહરીની જેમ ઊભો છે, તે યુગની યાદ અપાવે છે જ્યારે આ ક્ષેત્ર સ્થાનિક સરદારો અને મોટી શક્તિઓ વચ્ચે સત્તા સંઘર્ષનો એક મહોરો હતો. આ કિલ્લો તે સમયની સૈન્ય વાસ્તુશિલ્પનું એક સામાન્ય પરંતુ મહત્વપૂર્ણ ઉદાહરણ છે. પથ્થરોથી બનેલી તેની મજબૂત દીવાલો અને બુરજો તેને એક સુરક્ષિત સ્થાન બનાવતા હતા. અહીંથી સમગ્ર આસપાસના ગ્રામીણ પરિદ્રશ્ય પર નજર રાખી શકાતી હતી. તે સમયે, સોનગઢનું મહત્વ એક સૈન્ય ચોકી અને એક નાના વહીવટી કેન્દ્ર તરીકે હતું, જે આસપાસના ગામોમાંથી મહેસૂલ એકત્રિત કરવાનું અને ક્ષેત્રમાં શાંતિ વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાનું કાર્ય કરતું હતું. આ તે સમયગાળાનો ઇતિહાસ છે જ્યારે સોનગઢની ઓળખ તેની વ્યૂહાત્મક સ્થિતિથી હતી, ન કે તેની આધ્યાત્મિક આભાથી. આજે આ કિલ્લો ભલે ખંડેર અવસ્થામાં હોય, પરંતુ તે શહેરના એ ભૂલાયેલા ભૂતકાળનો એક મૌન સાક્ષી છે.

ભૌગોલિક રીતે, સોનગઢ સૌરાષ્ટ્રના એ ભાગમાં આવેલું છે જે પ્રમાણમાં शुष्ક છે. આ એક કૃષિ પ્રધાન ક્ષેત્ર છે, અને શહેરનું જીવન સદીઓ સુધી આસપાસના ગામોની કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ પર જ નિર્ભર રહ્યું. તેની સ્થિતિ કોઈ મુખ્ય વેપાર માર્ગ પર ન હોવાને કારણે, તે ક્યારેય એક મોટા વાણિજ્યિક કેન્દ્ર તરીકે વિકસી શક્યું નહીં. તે એક સામાન્ય, આત્મનિર્ભર કસબો હતો, જેની પોતાની એક ધીમી અને નિશ્ચિત લય હતી. અહીંનું સામાજિક તાણા-વાણા પણ સૌરાષ્ટ્રના અન્ય કસબાઓ જેવું જ હતું, જેમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓ અને સમુદાયો એક સાથે રહેતા હતા. વીસમી સદીના મધ્ય સુધી, સોનગઢનું નામ ગુજરાત બહાર ભાગ્યે જ કોઈએ સાંભળ્યું હશે. તે ઇતિહાસના પાનાઓમાં એક નાની નોંધ માત્ર હતું.

પરંતુ દરેક સ્થાનનું પોતાનું એક નિયતિ હોય છે, અને સોનગઢની નિયતિમાં એક અસાધારણ પરિવર્તન લખેલું હતું. તેનું ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સ્વરૂપ એક એવા મંચ જેવું હતું જેના પર એક મોટા આધ્યાત્મિક નાટકનું મંચન થવાનું હતું. એ કિલ્લો જે ક્યારેક મરાઠા સરદારોની શક્તિનું પ્રતીક હતો, તે એક એવા વ્યક્તિના આગમનનો સાક્ષી બનવાનો હતો જે તલવારથી નહીં, પરંતુ વિચારોથી દુનિયાને જીતવા આવ્યા હતા. એ શાંત અને સાધારણ કસબો, જે સદીઓથી ગુમનામીમાં જીવી રહ્યો હતો, તે દિગંબર જૈન દર્શનના એક વિશ્વવ્યાપી કેન્દ્ર તરીકે પુનર્જન્મ પામવાનો હતો. આ પ્રકારે, સોનગઢનો ભૌતિક ઇતિહાસ એ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે જેણે તેને હંમેશા માટે બદલી નાખ્યું.

બીજો વિભાગ: આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનો ઉદ્ગમ: કાનજી સ્વામી અને નવું દર્શન

સોનગઢના આધુનિક ઇતિહાસનો આરંભ અને તેની વિશ્વવ્યાપી ઓળખનો સ્ત્રોત એક જ વ્યક્તિ સાથે જોડાયેલો છે - શ્રદ્ધેય કાનજી સ્વામી. વીસમી સદીના મધ્યમાં તેમનું સોનગઢ આગમન એક એવી ઘટના હતી જેણે આ સાધારણ કસબાને દિગંબર જૈન દર્શનના એક વૈશ્વિક તીર્થમાં ફેરવી દીધું. કાનજી સ્વામીનો જન્મ ગુજરાતના એક નાના ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરામાં થયો હતો. તેઓ બાળપણથી જ અત્યંત મેઘાવી અને ધર્મ પ્રત્યે ઊંડા જિજ્ઞાસુ હતા. તેમણે યુવાવસ્થામાં જ સાધુ દીક્ષા લઈ લીધી અને જૈન શાસ્ત્રોનો ગહન અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના મનમાં આત્મા, કર્મ અને મોક્ષને લઈને ઊંડા પ્રશ્નો હતા, જેનું સમાધાન તેમને પરંપરાગત વ્યાખ્યાઓમાં મળી રહ્યું ન હતું. તેમની આધ્યાત્મિક શોધ તેમને આચાર્ય કુંદકુંદ દ્વારા રચિત મહાન ગ્રંથ 'સમયસાર' સુધી લઈ ગઈ.

'સમયસાર'નો અભ્યાસ કાનજી સ્વામીના જીવનમાં એક ક્રાંતિકારી વળાંક સાબિત થયો. આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ અને 'નિશ્ચય નય' (પરમાર્થિક દૃષ્ટિકોણ)ના સિદ્ધાંતે તેમને હચમચાવી દીધા. તેમને એ બોધ થયો કે જૈન ધર્મનો સાર બાહ્ય ક્રિયાકાંડોમાં નથી, પરંતુ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવને ઓળખીને તેમાં લીન થવામાં છે. તેમણે અનુભવ્યું કે આત્મા પોતાના સ્વભાવથી જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે, તે ન તો કર્મોનો કર્તા છે અને ન તો તેમના ફળોનો ભોક્તા. આ જ્ઞાન તેમના માટે એક આત્મ-સાક્ષાત્કાર જેવું હતું, અને ત્યારબાદ તેમણે સ્થાનકવાસી પરંપરાને છોડીને દિગંબર જૈન દર્શનને અપનાવી લીધું, જેવું કે આચાર્ય કુંદકુંદે પ્રતિપાદિત કર્યું હતું. આ એક સાહસિક અને વિવાદાસ્પદ પગલું હતું, પરંતુ તેઓ સત્યના પોતાના બોધ પર અડગ રહ્યા.

પોતાની નવી દ્રષ્ટિને લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે એક કેન્દ્રની આવશ્યકતા હતી, અને તે માટે તેમણે સોનગઢને પસંદ કર્યું. એક નાના અને શાંત સ્થાનની પસંદગી કદાચ જાણીજોઈને કરવામાં આવી હતી, જેથી આ સ્થાન કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ કે સંસ્થાને બદલે માત્ર શુદ્ધ દર્શનનું કેન્દ્ર બની શકે. સન ૧૯૩૭ની આસપાસ, તેમણે સોનગઢમાં વસવાનો નિર્ણય કર્યો અને અહીંથી પોતાના પ્રવચન અને સ્વાધ્યાયનું કાર્ય આરંભ્યું. શરૂઆતમાં, તેમના વિચારો ક્રાંતિકારી અને પરંપરાથી વિપરીત માનવામાં આવ્યા, અને તેમને વિરોધનો પણ સામનો કરવો પડ્યો. પરંતુ તેમના તર્કોની ઊંડાઈ, શાસ્ત્રો પરની તેમની પકડ અને તેમના આત્મવિશ્વાસી પ્રવચનોએ ધીમે-ધીમે જિજ્ઞાસુઓ અને સત્યના શોધકો, જેમને 'મુમુક્ષુ' કહેવાય છે, તેમને આકર્ષવાનું શરૂ કર્યું.

કાનજી સ્વામીના દર્શનનો કેન્દ્રબિંદુ 'નિશ્ચય નય' અને 'વ્યવહાર નય' વચ્ચેનો ભેદ હતો. તેમણે ભારપૂર્વક સ્થાપિત કર્યું કે 'વ્યવહાર નય', જે પુણ્ય-પાપ, શુભ-અશુભ કર્મો અને બાહ્ય અનુષ્ઠાનોની વાત કરે છે, તે માત્ર જાણવા યોગ્ય છે, જ્યારે 'નિશ્ચય નય', જે આત્માના શુદ્ધ, અકર્તા અને અભોક્તા સ્વભાવની વાત કરે છે, તે જ વાસ્તવમાં અપનાવવા યોગ્ય અથવા 'ઉપાદેય' છે. તેમણે શીખવ્યું કે મોક્ષનો માર્ગ બાહ્ય ક્રિયાઓથી નહીં, પરંતુ સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રથી પ્રશસ્ત થાય છે, જેનો આધાર પોતાની આત્માની અનુભૂતિ છે. તેમના આ ઉપદેશો એ હજારો લોકોને આકર્ષ્યા જેઓ ધર્મને માત્ર ક્રિયાકાંડોનું એક જાળ સમજીને નિરાશ થઈ ચૂક્યા હતા. આ પ્રકારે, કાનજી સ્વામીએ સોનગઢની ભૂમિ પરથી એક એવી આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનો પાયો નાખ્યો જેનો પડઘો આજે આખી દુનિયામાં સંભળાય છે.

ત્રીજો વિભાગ: સ્વાધ્યાય મંદિર અને એક તીર્થનું નિર્માણ

કાનજી સ્વામીના વિચારો અને દર્શનને એક સ્થાયી સંસ્થાગત સ્વરૂપ આપવા માટે, તેમના અનુયાયીઓએ 'દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ'ની સ્થાપના કરી. આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ્ય સ્વામીજીના પ્રવચનોને સાચવવાનો, જૈન શાસ્ત્રોનું પ્રકાશન કરવાનો અને દુનિયાભરના મુમુક્ષુઓ માટે સોનગઢમાં સ્વાધ્યાય અને સાધનાનું એક કેન્દ્ર સ્થાપિત કરવાનો હતો. આ જ ઉદ્દેશ્ય સાથે, સોનગઢમાં ભવ્ય 'સ્વાધ્યાય મંદિર'નું નિર્માણ થયું. આ મંદિર કોઈ વ્યક્તિ વિશેષની પૂજાનું કેન્દ્ર નથી, પરંતુ જિનવાણી એટલે કે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશો અને આચાર્ય કુંદકુંદ જેવા મહાન આચાર્યોના શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું કેન્દ્ર છે. અહીંનું વાતાવરણ ગહન શાંતિ અને જ્ઞાનની આભાથી પરિપૂર્ણ રહે છે.

સ્વાધ્યાય મંદિરના નિર્માણ પછી, સોનગઢનો વિકાસ એક સુનિયોજિત તીર્થક્ષેત્ર તરીકે થવા લાગ્યો. અહીં આવતા હજારો શ્રદ્ધાળુઓ અને જિજ્ઞાસુઓ માટે આવાસ, ભોજન અને અધ્યયનની ઉત્તમ વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવી. વિશાળ અને ભવ્ય ધર્મશાળાઓ, ભોજનાલયો અને પુસ્તકાલયોનું નિર્માણ થયું. સોનગઢનું સૌથી આકર્ષક અને ભવ્ય નિર્માણ 'શ્રી સીમંધર સ્વામી જિનાલય' છે, જે એક વિશાળ અને કલાત્મક મંદિર પરિસર છે. આ મંદિર વર્તમાનમાં વિદેહ ક્ષેત્રમાં વિરાજમાન તીર્થંકર ભગવાન સીમંધર સ્વામીને સમર્પિત છે. તેની વાસ્તુકળા પરંપરાગત જૈન મંદિર શૈલી અને આધુનિક નિર્માણ તકનીકોનું એક સુંદર મિશ્રણ છે. આરસપહાણ પર કરાયેલી બારીક કોતરણી અને મંદિરની ભવ્યતા તેને એક દર્શનીય સ્થળ બનાવે છે. આ મંદિરનું નિર્માણ એ ભાવના સાથે કરવામાં આવ્યું છે કે ભલે આ ક્ષેત્રમાં હાલમાં કોઈ તીર્થંકર ન હોય, છતાં તેમની વાણી અને તેમનો આદર્શ સદૈવ જીવંત રહે છે.

સોનગઢની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તે એક પરંપરાગત તીર્થ જેવું નથી જ્યાં માત્ર દર્શન અને પૂજા-અર્ચના પર ભાર હોય. અહીંનું મુખ્ય કેન્દ્ર 'સ્વાધ્યાય' એટલે કે શાસ્ત્રોનું સ્વ-અધ્યયન છે. દિવસની શરૂઆત અને અંત કાનજી સ્વામીના રેકૉર્ડ્ડ પ્રવચનોથી થાય છે, જેને સાંભળવા માટે હજારો લોકો એકઠા થાય છે. દિવસભર વિદ્વાનો દ્વારા વિવિધ જૈન ગ્રંથો પર વર્ગો અને ચર્ચાઓ યોજાય છે. અહીંનું સમગ્ર વાતાવરણ જ જ્ઞાન અને આત્મ-ચિંતનને સમર્પિત છે. અહીં એક વિશાળ પુસ્તકાલય અને પ્રકાશન વિભાગ પણ છે, જ્યાંથી આચાર્ય કુંદકુંદના ગ્રંથો અને કાનજી સ્વામીના પ્રવચનો પર આધારિત સાહિત્યનું હજારોની સંખ્યામાં પ્રકાશન થાય છે અને તેને દુનિયાભરમાં વિતરિત કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે, કાનજી સ્વામીના આગમનના થોડા જ દાયકાઓમાં, સોનગઢ એક ગુપ્તનામ કસબામાંથી એક આંતરરાષ્ટ્રીય આધ્યાત્મિક કેન્દ્રમાં પરિવર્તિત થઈ ગયું. તે એક એવું તીર્થ બની ગયું જ્યાં લોકો સાંસારિક ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે નહીં, પરંતુ આત્મ-જ્ઞાન અને મોક્ષ માર્ગને સમજવા માટે આવે છે. અહીંનું દરેક નિર્માણ, દરેક પ્રવૃત્તિ આ જ એક ઉદ્દેશ્યને સમર્પિત છે: આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખવું. સોનગઢનું નિર્માણ એ વાતનો પુરાવો છે કે એક વિચારમાં કેટલી શક્તિ હોઈ શકે છે - એક એવો વિચાર જે પથ્થરોમાં પ્રાણ પૂરી શકે છે અને એક સાધારણ સ્થાનને અસાધારણ તીર્થમાં ફેરવી શકે છે.

ચોથો વિભાગ: આધુનિક સોનગઢ: એક જીવંત આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર

કાનજી સ્વામીના દેહ-વિલય પછી પણ, સોનગઢની આધ્યાત્મિક આભા અને મહત્વ નિરંતર વધતું જ રહ્યું છે. તેમના દ્વારા સ્થાપિત કરાયેલી પરંપરા આજે પણ એટલી જ જીવંત છે અને તેમના અનુયાયીઓ દુનિયાના ખૂણે-ખૂણે તેમના દર્શનનો પ્રસાર કરી રહ્યા છે. સોનગઢ આજે પણ આ વિચારધારાનું વૈશ્વિક મુખ્ય મથક અને પ્રેરણા સ્ત્રોત બનેલું છે. ટ્રસ્ટ દ્વારા સંચાલિત પ્રવૃત્તિઓ હવે વધુ વ્યાપક બની ગઈ છે, અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી તેમના પ્રવચનો અને સાહિત્યને ઇન્ટરનેટ અને અન્ય

માધ્યમો દ્વારા દુનિયાભરમાં પહોંચાડવામાં આવી રહ્યું છે. સોનગઢ હવે માત્ર એક સ્થાન નહીં, પરંતુ દિગંબર જૈન દર્શનની એક વિશિષ્ટ અને પ્રભાવશાળી વિચારધારાનું પ્રતીક બની ગયું છે.

આધુનિક સોનગઢનું જીવન સંપૂર્ણપણે સ્વાધ્યાય મંદિર અને તેની સાથે જોડાયેલી પ્રવૃત્તિઓની આસપાસ ફરે છે. અહીંનું સામાજિક અને આર્થિક તાણા-વાણા પણ આના પર જ આધારિત છે. પર્યુષણ પર્વ જેવા મુખ્ય જૈન તહેવારો દરમિયાન, સોનગઢમાં એક વિશાળ જન-સમુદાય ઉમટી પડે છે. દેશ-વિદેશમાંથી હજારો મુમુક્ષુઓ આ દસ દિવસો માટે અહીં આવે છે અને આત્મ-સાધના તથા ધર્મ-શ્રવણમાં લીન થઈ જાય છે. આ અવસરો પર, શહેર એક આધ્યાત્મિક નગરીનું રૂપ લઈ લે છે, જ્યાં ચારેબાજુ માત્ર ધર્મ અને દર્શનની ચર્ચા થાય છે. આ એક અનોખું દ્રશ્ય હોય છે, જ્યાં ભૌતિકતાનું કોઈ સ્થાન નથી હોતું અને સૌનું લક્ષ્ય માત્ર આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ હોય છે.

સોનગઢની વધુ એક વિશેષતા તેનું સમાવેશી ચરિત્ર છે. જોકે તે દિગંબર જૈન પરંપરાનું કેન્દ્ર છે, પરંતુ અહીં જ્ઞાનના દ્વાર સૌ માટે ખુલ્લા છે, ભલે તે કોઈપણ ધર્મ કે સંપ્રદાયના હોય. અહીંનો ભાર કોઈ પરંપરા કે પંથ પર નથી, પરંતુ સત્યના અન્વેષણ પર છે. આ એક એવું સ્થાન છે જે કોઈ વ્યક્તિની પૂજા નથી કરતું, પરંતુ વિચારો અને સિદ્ધાંતોનું સન્માન કરે છે. તે પરંપરાગત પર્યટન સ્થળ નથી જ્યાં લોકો મનોરંજન કે દર્શનીય સ્થળો જોવા આવે છે. અહીં આવનાર દરેક વ્યક્તિ એક 'અભ્યાસી' કે 'જિજ્ઞાસુ' હોય છે, જે પોતાના જીવનના ઊંડા પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેથી, અહીંનું વાતાવરણ ખૂબ શાંત, શિસ્તબદ્ધ અને સાત્વિક રહે છે.

અંતમાં, સોનગઢ એ વાતનું એક શક્તિશાળી ઉદાહરણ છે કે કેવી રીતે એક વ્યક્તિનું આત્મ-જ્ઞાન અને દ્રઢ સંકલ્પ એક સમગ્ર સ્થાનની નિયતિને બદલી શકે છે. તે એક ગુપ્તનામ ઐતિહાસિક કસબાથી એક જીવંત આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર સુધીની એક અસાધારણ યાત્રા છે. તે આપણને શીખવે છે કે સાચી શક્તિ કિલ્લાઓ અને તલવારોમાં નહીં, પરંતુ વિચારો અને દર્શનમાં રહેલી છે. સોનગઢ આજે આચાર્ય કુંદકુંદની શાશ્વત વાણી અને કાનજી સ્વામીની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાનો એક પ્રકાશ સ્તંભ છે, જે અસંખ્ય મુમુક્ષુઓને આત્મ-જ્ઞાનના માર્ગ પર પ્રેરિત કરી રહ્યું છે. આ એક એવું તીર્થ છે જે ભૂતકાળના પાયા પર ઊભું રહીને, વર્તમાનમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવે છે અને ભવિષ્ય માટે મોક્ષનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે.